

UOT 581.192.1, 581.192.2

RAMİZ ƏLƏKBƏROV¹, VENERA ƏHMƏDOVA²

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINDA YAYILAN
DAZIKİMİLƏR (*HYPERICUM* L.) CİNSİNƏ DAXİL OLAN NÖVLƏRİN
DƏRMAN BİTKİSİ KİMİ İSTİFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan Dazı (Hypericum L.) cinsinə daxil olan növlərin biomorfoloji, ekocoğrafi xarakteristikası, fitokimyəvi tərkibi, xalq, ənənəvi və elmi təbabətdə istifadə imkanları, dünyada, Azərbaycanda və Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılması haqqında ətraflı şərh verilmişdir. Xalq, ənənəvi və elmi təbabətdə çiçək, yarpaq və gövdəsindən bir çox xəstəliklərin, xüsusən mədə-bağırsaq, hemorroid (babasil), həmçinin iltihab əleyhinə, büzücü, sidikqovucu, hemostatik, antihelmint (qurdqovucu), antioksidant, antiaqreqant və antiviral təsir göstərir. Tərkibindəki efir yağı, fenollar funqisid və antibakterial təsirə malikdir. Efir yağı fitokimyəvi xüsusiyyətinə görə iltihab əleyhinə, antiproliferativ, gastro-protektiv, antioksidant təsirlidir və bir çox çətin sağalan xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Yarpaqları ishal, dizenteriya, mədə-bağırsaq xəstəlikləri, antirevmatik, büzücü, diuretik, hemostatik və antihelmint təsirə malikdir. Toxumları daxili qanaxmalar və alkoqolsuz içkilərin istehsalı üçün yararlıdır. Yarpaqları hipoplakemik (şəkərsalıcı) təsirlidir.

Açar sözlər: hemorroid, hemostatik, antihelmint, funqisid, antibakterial.

Giriş. Ədəbiyyat məlumatlarına əsasən A.A.Qrossheym “Azərbaycan florası” əsərində Dazikimilər fəsiləsinə daxil olan yeganə bir *Hypericum* L. – Dazı cinsində 8 növün mövcud olduğunu qeyd etmişdir. Sonrakı illərdə Dazikimilər – *Hypericaceae* Juss. fəsiləsinə dünyada təqribən 8 cinsə daxil olan 350 növün olduğu qeyd edilmişdir ki, bunlardan da Qafqazda 27, Azərbaycanda 15 və Naxçıvan MR ərazisində isə 10 növü yayılmışdır.

Bu fəsilə nümayəndələri ikievlilik bitkilərdir, kasa və ləçək yarpaqları 4-5 ədəd olub, burulmuş formalıdır. Yarpaqları qarşı-qarşıya, çiçəkləri adətən parlaq-sarı rəngli olub, çoxsaylıdır, yarımçətir, süpürgə və ya qalxan çiçək qrupuna toplanırlar. Erkəkcikləri çoxsaylı, 3 və ya 5 ədədi birgə olmaqla, əsasından bitişikdir. Yumurtalıq 3 və ya 5 yuvalıdır, bəzən bir yuvalı da ola bilər, eyni zamanda çox yumurtalıqlı olub, meyvəsi biryuvalı qutucuqdur və ya giləmeyvəyə bənzərdir. Sütuncuğu 3-5 ədəd olub, qaidəsindən birləşmişdir. Ağızciyi başcıq formasındadır. Meyvəsi üçkünc qutucuqdan ibarət olub, içərisində çoxlu qonur rəngli toxumları vardır. Toxumları endospermsizdir. Bitkinin çiçəklənməsi iyun ayından başlayaraq avqust ayına qədər davam edir. Həyat formalarına görə ot və ya kolcuq bitkilərdir [1, s. 132-138].

Material və metodika. Tədqiqat işi 2018-2020-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının aşağı, orta və yüksək dağlıq qurşaqlardakı ərazilərindən ekspedisiyalar zamanı toplanılan materiallar əsasında və əvvəlki illərdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrinə əsaslanaraq yerinə yetirilmişdir. Belə ki, növlərin təyinatı aparılmış, onların biomorfoloji, ekoloji, arealoji, fitokimyəvi tərkibi və yayılma xüsusiyyətləri qeyd edilmiş və istifadə perspektivləri ətraflı təhlil edilmişdir. Çöl tədqiqatları zamanı materialların toplanılması, qurudulması ümumi qəbul edilmiş floristik və geobotaniki metodlar əsasında E.A.Vulf, O.F.Maleyevin “Мировые ресурсы полезных растений” adlı metoduna istinad edilməklə aparılmışdır.

Alınmış nəticələrin müzakirəsi. Aparılan tədqiqatlar və ədəbiyyat məlumatlarının araşdırılması nəticəsində muxtar respublika florasında Dazikimilər – *Hypericaceae* Juss.

fəsiləsinə daxil olan *Hypericum* L. – Dazı cinsində 9 növün yayıldığı təsdiq edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan bu növlərin xalq, ənənəvi və elmi təbabətdə çiçək, yarpaq və gövdəsindən mədə-bağırsaq, hemorroid (babasil), iltihab əleyhinə, büzücü, sidikqovucu, hemostatik, antihelmint (qurdqovucu), antioksidant, antiaqreqant və antiviral təsiri qeyd edilmişdir. Tərkibindəki efir yağı və fenollar funqisid və antibakterial təsirə malikdir. Belə ki, bu fitokimyəvi birləşmələr iltihab əleyhinə, antiproliferativ, qastroprotektiv, antioksidant təsirə malik olduğu üçün ishal, dizenteriya, mədə-bağırsaq xəstəlikləri, antirevmatik, diuretik, hemostatik və antihelmint təsirə malikdir. Toxumları daxili qanaxmalar və alkoqolsuz içkilərin istehsalı, yarpaqları isə hipoqlikemik (şəkərsalıcı) təsirlidir. Araşdırma nəticəsində təbabətdə xüsusən *Hypericum perforatum* L. – Yırtıq dazı, *Hypericum scabrum* L. – Kələkötür dazı və *Hypericum venustum* Fenzl – Qəşəng dazı növlərinin istifadə edildiyi müəyyən edilmişdir.

Hypericum atropatanum Rzazade – Atropatan dazısı.

Botaniki xüsusiyyətləri: Yarımkol bitki olub, uzunluğu 10-20 sm-dir. Gövdəsi çoxsaylı, nazik, dairəvi, budaqlanandır. Yarpaqları qarşı-qarşıya, oturaq, xətti, 4-7 mm uzunluğunda itiüclü və 1,5 mm enində olub, üzəri metalabənzər vəzilərdən ibarətdir. Çiçəkləri fırçayabənzər, 1-9 çiçək topasından ibarət, 3-5 mm uzunluğunda və 1 mm enində yarımçətir formalı olub, 5-12 mm ayaqcığı vardır. Çiçək yatağı yumurtavarı, 1-2 mm uzunluğunda, kənarları boyunca metalvarı vəziciklərdən ibarətdir. Kasayarpağı ellipsvarı-yumurtavarı, kütuclu, 2-2,5 mm uzunluğunda, 1,5 mm enində, kənarları bərabər dişcikli olmaqla, qəhvəyi rəngli kirpiciqli vəziləri vardır. Ləçəkləri ellipsvarı-yumurtavarı, 5-8 mm uzunluğunda, 3 mm enində, zirvədə 3-5 ədəd metalvarı vəziciklər olan ayaqcıqlardan ibarətdir. Erkəkiyi 3 sütuncuqludur. Qutucuğu yumurtavarı olmaqla, 5 mm uzunluqda, 3 mm enindədir. İyulda çiçəkləyir, avqustda isə meyvə verir.

Yayılması: Naxçıvan Muxtar Respublikasının (Şahbuz) orta dağlıq qurşaqlarının quru daşlıq ərazilərində yayılmışdır. İlk dəfə elm üçün bu ərazidən verilmişdir [5, s. 43-44].

Hypericum formosissimum Takht. – Gözəl dazı.

Botaniki xüsusiyyətləri: Çoxillik, çılpaq, göyümtül bitki olub, keçənlik gövdəsi qəhvəyi-purpur rəngli və bir-birinə sıx yerləşir. Gövdəsi çoxsaylı, qalın, sadə olub, 3-8 sm uzunluqdadır. Yarpaqları dairəvi-yumurtavarı, uzunluğu 5-8 mm, eni isə 4-7 mm olmaqla, itiüclü və ya küt, adətən çılpaq, göyümtül, kənarlarında isə metalabənzər vəziciklər vardır. Zirvədəki çiçəkləri 1-3 ədəd olmaqla, yarımçətir formalıdır. Çiçək altlığı uzunsov-neştərvarı, itiüclü, kənarlarında metalabənzər vəziciklər olmaqla, 4 mm uzunluqdadır [7, s. 249-250].

Yayılması: Naxçıvan Muxtar Respublikasının (Şahbuz), aşağı və orta dağlıq qurşaqlarının meşə, kolluq, meşə-çöl zonasında və otlu ərazilərində yayılmışdır. İlk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikasından elm üçün qeyd edilmişdir.

İstifadəsi: Yarpaqlarında 100-300 mq/% C vitamini vardır. Avitaminozlarda istifadə edilir.

Hypericum hirsutum L. – Sərttüklü dazı.

Botaniki xüsusiyyətləri: Çoxillik, bitki olub, uzunsov saçaqlı kökümsovu vardır. Gövdəsi düz, silindrik, qəhvəyi tüklüdür. Yarpaqları qısasaplaqlı, yumurtavarı-uzunsov və ya ellipsvarı, 2-6 mm uzunluqda, 1-2,5 sm enində olmaqla, adətən zirvəsi dairəvi və kənarlarında qara rəngli olmayan vəziciklərlə örtülmüşdür. Çiçəkləri çoxsaylı, uzunsov qalxan çiçəkqrupundan ibarətdir. Çiçəkaltlığı xətti-neştərvarı, 2 mm-ə qədər uzunluqda, kənarları qara metalabənzər dişciklidir. Kasayarpağı uzunsov-neştərvarı, qeyri-bərabər, 3-5 mm uzunluqda, kənarları

bərabər olmayan qara metalabənzər olub, dişçiklidir. Ləçəkləri tutqun-sarı, uzunsov-ellipsvari, 10 mm uzunluqda, bərabər olmayan yanlı, yuxarı hissəsi qara metalvari olub, ayaqcıqlıdır. Kasayarpağı 2-2,5 mm uzunluqda, xarici hissədən yumurtavari-uzunsov, kütvari, daxildən isə neştərvəri, itiüclü ayaqcıqlıdır. Qutucuğu yumurtavari və ya uzunsov-yumurtavari olub, 3-6 mm-dir. Toxumları silindrik, uzunsov qıvrımdır. Çiçəkləmə iyuldan avqust ayına qədər davam edir və sentyabr ayında meyvələri yetişir.

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində 0,11% efir yağı, antraxinonlar: hiperiçin, mirsen, humulin, kariofillen, n-nonan, n-undekan, 2-metil oktan, oktanal, dekanal, aldehid, alkaloidlər, vitaminlər, fenol-karbon turşuları, kofein, xlorogen, katexin, ksanton, 8,82% aşı maddələr, kumarinlər, 2,49% flavonoidlər: 1,8% kverçetin, rutin, hiperin, 1,8% kverçitrin, orientin, homoorientin, asetilorientin, lyuteolin, miriçetin, ksanton, antraxinonlar: hiperiçin, *gövdəsində* 3,88% aşı maddələr, flavonoidlər: hiperin, leykoantosianidinlər: leykosianidin, *yarpaqlarda:* C vitamini, kumarinlər: ellaq turşusu, 9,7% aşı maddələr, flavonoidlər: kverçetin, hiperin, lyuteolin, *çiçəklərində:* C vitamini, aşı maddələr, kverçetin, rutin, hiperin, antraxinonlar: hiperisin vardır [6, s. 30-33; 7, s. 255].

Yayılması: Azərbaycan və Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta dağ qurşaqlarında yayılmışdır.

İstifadəsi: Soyuqdəymələrdə temperatursalıcı dərman kimi istifadə edilir.

Hypericum linarioides Bosse – Kətanabənzər dazı.

Botaniki xüsusiyyətləri: Çoxillik çılpac bitkidir. Gövdəsi çoxsaylı, dairəvi, düz olub, 4-30 sm hündürlükdədir. Yarpaqları ellipsvari, uzunsov və ya oval, bəzən uzunsov-xətti və ya uzunsov-neştərvəri, 5-20 mm uzunluqda, 3-7 mm enində olmaqla, dəricikli, yuxarısı yaşıl, qoltuq tumurcuqlar qısa budaqcıqlar üzərində yerləşir. Çiçəkləri 3-7 ədəd olub, yarımçətirdə toplanmışdır. Çiçək altlığı uzunsov-oval və kütdür. Kasacığı 3-4 mm uzunluğunda, oval formadan, 3 mm uzunluğunda küt və ya itiüclü, kənarları seyrək şəkildə olmaqla dəyişir və metalabənzər tüklüdür. Ləçəkləri açıq-sarı, uzunsov-tərs-yumurtavari, 8-12 mm uzunluqda, 6 mm enində, kənarları, xüsusən zirvəsi bıgıçlıq, qara rəngli, metalabənzər olub, ayaqcıqlıdır. Erkəkiyi 3 dəstəlidir. Sütuncuğu 2,5 dəfə yumurtalıqdan uzundur. Qutucuğu ensiz uzunsov-konusvari, 1 sm-ə qədər uzunluqda qəhvəyi-uzunsov şırımlıdır. Toxumları 1 mm-ə qədər uzunluqda, uzunsov-oval, şırımlı olub, narın tüklüdür. İyun, avqust aylarında çiçəkləyir, avqust-sentyabr aylarında isə meyvəsi yetişir.

Yayılması: Qafqazın əksər ərazilərində, o cümlədən Azərbaycan və Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta qurşaqlarında yayılmışdır [4, s. 238-241].

Hypericum antasiaticum A.Grossh. – Ön Asiya dazısı.

Botaniki xüsusiyyətləri: Çoxillik çılpac bitkidir. Gövdəsi düz, silindrik, sadə olub, 60 sm hündürlükdədir. Yarpaqları oturaq, uzunsov olub, 5 sm uzunluqda, 8-10 mm enində olmaqla, küt, qoltuq tumurcuqlar budaqcıqlar üzərində yerləşir. Çiçəkləri süpürgəvari, sıx çiçəkli, 10-17 sm uzunluqda və 3-6 mm enindədir. Çiçək altlığı neştərvəri, 2-3 mm uzunluqda olmaqla, itidir. Kasacığı 3 mm uzunluqda ovalvari, kənarları sıx metalabənzər olub, qara tüklüdür. Ləçəkləri açıq-sarı, uzunsov-tərs-yumurtavari, 12 mm uzunluqda olub, demək olar ki, kasacıqdan 3-4 dəfə uzun, kənarları tək-tək qara rəngli metalabənzər olub, sancaqvari ayaqcıqlıdır. Erkəkiyi 3 dəstəlidir. Sütuncuğu demək olar ki, yumurtalığa bərabərdir. Qutucuğu 4-5 mm olub, ensiz uzunsov-konusvari, 1 sm-ə qədər uzunluqda qəhvəyi rəngli uzunsov şırımlıdır. İyun, avqust aylarında çiçəkləyir, avqust-sentyabr aylarında isə meyvəsi yetişir.

Yayılması: Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayon Kükü kəndi ərazisində yayılmışdır. Subalp zonaların əhəngdaşlı torpaqlarında rast gəlinir.

Hypericum lydium Boiss – Lidiya dazısı.

Botaniki xüsusiyyətləri: Çoxillik çılpaq, tutqun-yaşıl bitki olub, 70 sm uzunluqdadır. Gövdəsi adətən çoxsaylı, budaqlanan olub, qısa formalıdır. Yarpaqları ensiz xətti, gövdənin aşağı hissəsində olanlar azacıq enli olub, kütüclüdür. Yarpaqlarının kənarları bükülmüş, dağınıq metalabənzər formalı olub, 2,5 sm uzunluqda, 5 mm enindədir. Süpürgəvarı çiçəkləri uzunsov, yumşaq olub, 20 sm uzunluqda və 6 mm enindədir. Çiçək altlığı xətti, bütövkənarlı, olmaqla, 2,5 mm-dir. Kasacığı neştərvarı, 3 mm uzunluqda, itiüclü, kənarları qara metalabənzər olub, dişciklidir. Ləçəkləri tərs-uzunsov 11-15 mm uzunluqda, 5-6 mm enində burulmuş qısa ayaqcıqlı olmaqla, metalabənzərdir. Erkəkciyi 3 dəstəlidir. Qutucuğu uzunsov-yumurtavari, tədricən burulan, ayaqcıqlı olub, 11 mm uzunluqda, 5 mm enində uzunsov-şırımlı olmaqla, qəhvəyidir. Toxumları silindrik, uzunsov və narın tüklüdür. İyun-iyul ayında çiçəkləyir və avqust ayında isə meyvələri yetişir.

Yayılması: Naxçıvan Muxtar Respublikasının aşağı və yuxarı dağ qurşaqlarında quru qayalıqlarda, daşlı-çınqıllı yerlərdə və kserofil kolluqlarda yayılmışdır [2, s. 248-253; 7, s. 254].

Hypericum perforatum L. – Yırtıq dazı

Botaniki xüsusiyyətləri: Çoxillik çılpaq bitki olub, 15-75 sm uzunluqda, sarımtıl və ya qəhvəyi-yaşıl bitkidir. Gövdəsi bir, bəzən çoxsaylı budaqlanır. Yarpaqları enli oval və ya ellipsvarıdan, uzunsov-yumurtavari, uzunsov-xətti, adətən küt olmaqla, 5-25 mm uzunluqda, 3-12 mm enindədir. Əsası ürəkvari, yastı və kənarları metalabənzər qara nöqtəlidir. Çiçəkləri gövdənin zirvəsi və yan budaqlarda çoxsaylı süpürgəvarı, qeyri-bərabər yanlı, 10-13 mm uzunluqda, 5 mm enində, yuxarı hissəsinin kənarları boyunca qara metalabənzər dişciklidir. Erkəkciyi 3 dəstəlidir. Sütuncuğu 2 dəfə yumurtalıqdan hündürdür. Kasacığı uzunsov-yumurtavari 6-7 mm uzunluqda, 4-5 mm enində qəhvəyi olub, uzunsov metalabənzər vəziciklidir. Toxumları silindrik, qəhvəyi rəngli, kiçik olub, dəlik-deşikdir. May-avqust aylarında çiçəkləyir və sentyabr ayında isə meyvələri yetişir.

Fitokimyəvi tərkibi: Bütün orqanlarının tərkibində karbohidratlar: 1-2% mannit, 0,07-0,22% efir yağı: α pinen, mirsen, sineol, saponinlər, alkaloidlər, vitaminlər: C, karotin, fenol: pirroqal, fenol-karbon turşuları: kofein, qall, xlorogen, 10,57-10,96% aşı maddələri, 2% flavonoidlər: kverçitrin, kverçetin, rutin, hiperin, sokunun tərkibində 5,66-5,76% antosianlar, antraxinonlar: hiperiçin, 0,07% üzvi turşular, azot tərkibli maddələr, 0,86% aşı maddələr: xolin vardır [3, s. 334 -338].

Yayılması: Naxçıvan Muxtar Respublikasının əksər ərazilərində aşağı və yuxarı dağlıq qurşaqların quru qayalıqlarında, daşlı-çınqıllı yerlərdə yayılmışdır.

İstifadəsi: Ürək xəstəliklərində, toxumaların regenerasiyasında, sidikqovucu (diuretik), yarasagaldıcı, hemostatik (qan kəsici), nevrasteniyə və nevrалgiyalarda istifadə edilir. Slovakiyada “*Floristen*” adlı preparat kimi ginekologiyaya xəstəliklərində işlədilir. Bolqariyada “*Peqlavit*” preparatı alınır və P vitamini aktivləşdirici kimi damar keçiriciliyinin azaldılmasında, Almaniyada tonuslandırıcı kimi, Kanadada qida məhsullarının konservləşdirilməsində, İtaliyada öddəşi xəstəliyinin müalicəsində işlədilir. İtaliyada *Rauwolfiya serpentina* Benth. növü ilə kombinasiya edilməklə alınan “*Novoimanin*” adlı preparat depressiya hallarında, qorxunun götürülməsində, keçmiş SSSR-də dərinin infiltrasiya olunmuş yaralarında, yanıq, fleqmona, yara, piodermiya (irinli yara), mastit, rinit, faringit, haymorit xəstəliklərində, aerosol kimi

pnevmoniya, piopnevmonoraksda istifadə edilir. Bu preparatı aerosol formasında ağciyər və rəmi, laringit, qan təzyiqinin aşağı salınmasında və yuxarı tənəffüs yolu xəstəliklərinin kəskin katarının müalicəsində istifadə edilir. Xüsusən öd yolları xəstəliklərinin bu preparatla elektroforez olunması olduqca faydalıdır. 10%-li məhlulu ilə revmatizm və xroniki qastrit xəstəlikləri müalicə edilir. Bu bitki haqqında ilk məlumat Hippokrat tərəfindən verilmişdir. Bolqariyada dəmləməsindən mədə yarası (qastrit), mədənin kəskin turşuluğu zamanı, podaqra, işias, revmatizm, skrofulez, hemorroid, uşaqlarda gecə sidiyini saxlamamaq, sinir xəstəliklərində, Fransa əczaçılığında yanıqlarda, Şimali Amerikada yarasagaldıcı kimi, Hindistanda ilan sancmalarında, Britaniya təbabətində dərinin helmintlərlə zədələnməsində (leyşmanioz) işlədilir. Rus və Qazax xalq təbabətində ürək, ağciyər, mədə-bağırsaq traktı, qaraciyər, hemorroid və dəri xəstəliklərində işlədilir. Cövhəri ağız və boğaz xəstəliklərində və meteorizmdə təyin edilir. Litva və Ukraynada qaraciyər xərçəngi, mədə, yumurtalıq, zobun müalicəsində, şirəsindən bronxial astma, mədə və 12 barmaq bağırsaq xəstəliklərində, hipertoniya, sinqa, xroniki kolit, gingivit, stomatit, Özbəkistanda pambıq yağı ilə birlikdə dəri xəstəlikləri zamanı təyin edilir. Veterinar xəstəliklərdə antihelmint, 10% məhlulundan bakteriostatik təsirə görə dizenteriyada, 40% məhlulundan isə diurezin artırılmasında istifadə edilir.

Hypericum scabrum L. – Kələ-kötür dazı.

Botaniki xüsusiyyətləri: Çoxillik bitki olub, 10-40 sm uzunluqda olur. Gövdəsi əsasından az və ya çox dərəcədə odunlaşmış, budaqlarında kiçik metalabənzər ziyilciklər vardır. Yarpaqları oturaq, göyümtül, neştərvəri, uzunsov və ya uzunsov-xətti, meyvəsiz gövdələri adətən küt olub, 5-25 mm uzunluqda, 3-12 mm enində, əsası ürəkvari, yastı və kənarları metalabənzər qara nöqtəlidir. Çiçəkləri gövdənin zirvəsi və yan budaqlarında çoxsaylı süpürgəvari olmaqla, 10-13 mm uzunluqda və 5 mm enindədir. Yuxarı hissə kənarları boyunca qara metalabənzər dişiklidir. Sütuncuğu çoxsaylı olub, 3 dəstəlidir. Sütuncuğu 2 dəfə yumurtalıqdan hündürdür. Kasacığı uzunsov-yumurtavardır, 6-7 mm uzunluqda, 4-5 mm enində qəhvəyi olub, uzunsov metalabənzər vəziciklidir. Toxumları silindrik, qəhvəyi və kiçik olmaqla, dəlik-deşikdir. May-avqust aylarında çiçəkləyir və sentyabr ayında isə meyvələri yetişir.

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində 0,23% efir yağları, alkaloidlər, vitaminlər: C, karotin, fenol: floroqlyusin, 10,32% aşı maddələr, 0,92% flavonoidlər: rutin, 5,08% antosianlar, *kökündə:* alkaloidlər, *yerüstü hissələrində:* 0,05% efir yağları, kumarin, 18% katexin, 10,5% aşı maddələr, flavonoidlər: kverçitrin, 5,1% kverçetin, rutin, hiperin, mirsen, sineol, β pinen, *yerüstü hissələrində:* 0,55% efir yağları, kumarinlər, 18% katexin, aşı maddələr, 5,1% flavonoidlər: kverçitrin, kverçetin, rutin, hiperin, 5, 03% antosian, *yarpaqlarda:* vitamin P, antraxinonlar: hiperin vardır.

Zəhərləri: Bu bitkinin növləri xüsusən ağ yunlu heyvanları fotosensibilizasiya nəticəsində zəhərləyir. Uzun müddət istifadəsi qaraciyərin hipertrofik sirrozuna və böyrəklərin nefrit xəstəliyinə səbəb olur. Tərkibindəki fenollara görə antibakterial və antiviral aktivliyə malikdir.

Yayılması: Naxçıvan Muxtar Respublikasının əksər ərazilərinin aşağı və yuxarı dağlıq qurşaqlarında quru qayalıqlarda və daşlı-çınqıllı yerlərdə yayılmışdır.

İstifadəsi: Yerüstü hissələrindən hazırlanan çay qaraciyər xəstəliklərində, xüsusən sarılıqda, taxikardiya zamanı ürək vurğusunu sakitləşdirir, qan təzyiqini aşağı salır. Tərkibindəki flavonoidlər diurezi artırır. Kofein bakteriostatik aktivliyi artırır. Hiperin P vitaminini əvəz edir ki, bu da damar keçiriciliyini azaldır. Kələkötür dazıdan “*Erofeïç*”, “*Dazı*”, “*Balzam*” kimi dərman qarışıqları və “*Bermut*” adlı qiymətli çaxır hazırlanır. Keyfiyyətli ədviyyat kimi

balığın konservləşdirilməsində istifadə edilir və tonuslandırıcı içkilər hazırlanır. Yarpaqlarından zədə və bədxassəli yaraların müalicəsində və böyrək xəstəlikləri zamanı diurezin artırılmasında istifadə edilir. Çiçəklərinin dəmləməsindən öskürək, assit, ürək çatışmazlığı və revmatizmin müalicəsində təyin edilir. Efir yağı yanıq, xüsusən baldır yaralarında, mədə və 12 barmaq bağırsaq xorasında təyin edilir. Yun və ipəyin qızılı və yaşıl rəngə boyanmasında tətbiq edilir. Surroqat çaydır. Asetonlu ekstraktı stafilokok, streptokok, salmonell və şiqell mikrofloraya olduqca güclü təsir edir. Toxumları güclü işlədici və antibakterial aktivliyə malikdir. Balverən bitkidir.

Hypericum venustum Fenzl – Qəşəng dazı.

Botaniki xüsusiyyətləri: Çoxillik bitkidir. Gövdəsi çoxsaylı, sadə, düz, yuxarı hissəsi demək olar ki, dördtilli olub, 35-70 sm hündürlükdədir. Yarpaqları yumurtavari 3 sm uzunluqda, 1,5 (2) sm enində, oturaq, küt, ürəkvari olmaqla, sıx yerləşmiş metalabənzər vəziciklərdən ibarətdir. Çiçəkləri yarımçətir uzunsov formalı, demək olar ki, fırçayabənzər süpürgəvari olub, 10 sm uzunluqda və 1,5-2,5 sm enindədir. Çiçək altlığı neştəvari və ya uzunsov-neştəvari, 6-8 mm uzunluqda itiüclü olub, kənarları qara metalabənzərdir. Kasa yarpaqları uzunsov-neştəvari və ya uzunsov-yumurtavari 6-7 mm uzunluqda, itiüclü, kənarları sıx dişcikli olub, qara vəziciklərdən ibarətdir. Ləçəkləri açıq-sarı, uzunsov, 14-15 mm uzunluqda, 5 mm enində olub, kasacığının üzəri hamardır. Erkəkeciyi 3 sütuncuqludur və 1,5 dəfə yumurtalıqdan hündürdür. Kasacığı uzunsov-yumurtavari, 6 mm uzunluqda olmaqla, uzunsov şırımlıdır. Toxumları 1 mm uzunluqda kiçik, silindrik olub, dəlik-deşiklidir. İyun ayında çiçəkləyir və avqust ayında isə meyvələri yetişir.

Fitokimyəvi tərkibi: Bitkinin bütün orqanlarının tərkibində antroksinonlar olan hiperisin vardır.

Yayılması: Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta və yuxarı dağlıq qurşaqlarında çay sahillərində və meşələrin ətraf ərazilərində yayılmışdır.

Nəticə. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublika florasında yayılan Dazıkimilər (*Hypericaceae* Juss.) fəsiləsinin dazı (*Hypericum* L.) cinsinə aid olan növlərinin faydalı xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, muxtar respublika florada yayılan 9 növdən 3-ü (*Hypericum hirsutum* L. – Sərttöklü dazı, *Hypericum perforatum* L. – Yırtıq dazı, *Hypericum scabrum* L. – Kələkötür dazı) xalq, ənənəvi və elmi təbabətdə geniş istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov R.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan Dalmazkimilər (*Lamiaceae* Lindl.) fəsiləsinin *Ziziphora* L. cinsinə daxil olan növlərin müalicəvi xüsusiyyətləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2013, № 4, s. 132-138.
2. Talıbov T., Babayeva S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının *Dazıkimilər – Hypericaceae* fəsiləsinin bəzi növlərinin bioloji xüsusiyyətləri // Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2019, № 2, s. 86-90.
3. Вулф Е.А., Малеев О.Ф. Мировые ресурсы полезных растений. Ленинград: Наука, 1969, 405 с.
4. Гаммерман А.Ф. Дикорастущие лекарственные растения СССР. Москва: Мед., 1976, 288 с.
5. Мехтиева Н.П. Биоразнообразие лекарственных растений флоры Азербайджана. Автореф. дисс. ... докт. биол. наук. Баку, 2015, 46 с.

6. Мехтиева Н.П. Результаты ресурсоведческих исследований лекарственных растений флоры Азербайджана // Известия НАН Азербайджана. Биологические и медицинские науки, № 1, с. 30-38.
7. Флора Азербайджана. Т. VI, Баку, 1957.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramiz_alakbarli@mail.ru

Ramiz Alakbarov, Venera Ahmadova

**FEATURES OF USE OF SPECIES OF THE *HYPERICUM* L. GENUS
DISTRIBUTED IN THE FLORA OF THE NAKHCHIVAN
AUTONOMOUS REPUBLIC AS A MEDICINAL PLANT**

The article reflects data on the phytochemical, bio morphological, ecological and geographical properties of the species *Hypericum perforatum* distributed in the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic, as well as reports on the prospects of use in traditional, folk and scientific medicine. The biologically active substances that make up the *Hypericum perforatum* are represented by various groups of compounds: essential oil, the main component of which is limonene, dihydropyranones, triterpenes, sphingolipids, phenolic substances, organic acids and their derivatives, etc. *Hypericum scabrum* is used in traditional medicine in the treatment of gastrointestinal diseases, hemorrhoids, as well as anti-inflammatory, astringent, diuretic, stimulating menstruation, hemostatic, tonic and anthelmintic, exhibits antioxidant and ant platelet properties. *Hypericum perforatum* tincture is used in homeopathy. Petroleum essential oil has fungicidal and antibacterial activity. Herbal extracts have a potential ant proliferative effect on cancer cells. *Hypericum perforatum* – peppermint is a promising plant for further phytochemical study and creation of anti-inflammatory, ant proliferative, and gastro protective, antioxidant drugs.

Keywords: *hemorrhoids, hemostatic, anthelmintic, fungicide, antibacterial.*

Рамиз Алекперов, Венера Ахмедова

**ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИДОВ РОДА ЗВЕРБОЯ
(*HYPERICUM* L.), РАСПРОСТРАНЕННЫХ ВО ФЛОРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ
АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ, В КАЧЕСТВЕ
ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ**

В статье отражены данные о фитохимических, биоморфологических, эко-географических свойствах вида *звербой продырявленный*, распространенного во флоре Нахчыванской Автономной Республики, а также представлены сведения о перспективах использования в традиционной, народной и научной медицине. Биологически активные вещества, входящие в состав вида, представлены различными группами соединений: эфирным маслом, основным компонентом которого является лимонен, дигидропиранонами, тритерпенами, сфинголипидами, фенольными веществами, органическими

кислотами и их производными и др. *Зверобой шероховатый* применяется в традиционной медицине при лечении желудочно-кишечных заболеваний, геморроя, а также как противовоспалительное, вяжущее, мочегонное, стимулирующее менструацию, кровоостанавливающее, тонизирующее и глистогонное средство, проявляет антиоксидантные и антиагрегантные свойства. Настойка *зверобоя продырявленного* применяется в гомеопатии. Эфирное масло мелкопестника обладает фунгицидной и антибактериальной активностью. Экстракты из травы обладают потенциальным антипролиферативным действием на раковые клетки. Мелкопестник канадский является перспективным растением для дальнейшего фитохимического изучения и создания лекарственных средств противовоспалительного, антипролиферативного, гастрозащитного, антиоксидантного действия.

Ключевые слова: геморрой, гемостатический, антигельминт, фунгицид, антибактериальный.

(Akademik Tariyel Talıbov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 31.03.2021

Son variant 07.04.2021